

Математичні методи захисту інформації: курс
лекцій. Частина 1

Завадська Л.О., Савчук М.М.

11 червня 2014 р.

Розділ 1

Задачі, напрямки та методи захисту інформації. Поняття про криптографічний захист інформації

1.1 Області застосування, мета, методи захисту інформації

Протягом свого існування людство пережило декілька інформаційних революцій: створення і розвиток мов, винахід писемності, винахід та широке застосування друкарства, створення комп'ютера та новітніх електронних технологій, що радикально змінили суспільство в усіх галузях, на всіх рівнях суспільного розвитку. Кількість інформації, що була доступна та використовувалась, постійно зростала, а за періоди інформаційних революцій — на декілька порядків. Володіння інформацією і в минулому і нині давало можливість досягти швидкого розвитку і успіху у різних галузях як у глобальному масштабі, так і в конкретних справах. Сьогодні світ переживає період, коли накопичено колосальний об'єм знань, що дозволяє перейти до здійснення справді революційних технологічних рішень. Основою розвитку нині може бути, перш за все, процес пізнання, і він посилюється тільки високоосвіченому суспільству, в якому праця приймає все більш інтелектуальні форми. Технологіям майбутнього потрібні широко освічені люди, які здатні орієнтуватися в нових умовах дійсності, що стрімко змінюється.

Однією з галузей, що найбільш динамічно змінюються протягом останніх десятиліть, є технології електронної обробки інформації, телекомунікацій, комп'ютерних мереж, технології захисту інформації.

В Україні широкий попит на методи і засоби захисту інформації почав виявлятися у другій половині 80-х років XX ст. З часом виникла нагальна потреба використання криптографічних та технічних методів захисту також у приватному секторі. Сьогодні велика кількість конфіденційної інформації передається в електронному вигляді, на електронних носіях, між

ЕОМ звичайними лініями зв'язку. Інформація може продаватися та купуватися, мати ціну, що незрівнянно перевищує ціну матеріального носія. Часто володіння інформацією дає переваги, ціну яких неможливо підрахувати, наприклад, у військовій справі. Термін збереження секретності інформації може коливатися від декількох годин до багатьох десятиліть. Тому вкрай потрібні спеціалісти, які володіють криптографічними, технічними, комплексними методами захисту, знають відповідні стандарти, здатні використовувати (або розробляти) програмне й апаратне забезпечення для гарантування таємності та цілісності конфіденційної інформації. Криптографічні методи захисту вважаються одними з найбільш надійних та ефективних.

- Області застосування захисту інформації (відповідно — види таємниці):

1. Військова;	6. Промислова;
2. Дипломатична;	7. Наукова;
3. Фінансова;	8. Юридична;
4. Банківська;	9. Медична;
5. Комерційна;	10. Особиста таємниця.

- Мета і головні задачі захисту інформації:

1. Конфіденційність (секретність) інформації;
2. Цілісність інформації;
3. Автентичність інформації;
4. Доступність інформації.

- Напрямки, аспекти, методи і засоби захисту інформації:

1. Юридичні, правові;
2. Методично-нормативні;
3. Організаційні;
4. Безпосередні (фізичні);
5. Технічні — захист від витоку по технічним каналам:
  - (а) електромагнітному
  - (б) оптичному
  - (в) акустичному
  - (г) віброакустичному;
6. Стеганографічні;
7. Криптографічні. Методи математичного захисту інформації;
8. Методи квантової криптографії;
9. Морально-етичні норми.

1.2 Перші поняття криптографічного захисту інформації

Визначення 1.1 (Криптографічний захист інформації). Криптографічний захист інформації — це різновид захисту інформації, який реалізується за допомогою криптографічних перетворень, спеціальних ключових даних з метою приховування та відновлення змісту інформації, підтвердження достовірності, авторства, запобігання несанкціонованому використанню тощо.

Визначення 1.2 (Криптографічне перетворення). Криптографічне перетворення — це перетворення інформації відповідно до певних правил (логічних, математичних) з метою забезпечення функціонування криптографічних протоколів.

Визначення 1.3 (Криптографічний ключ). Криптографічний ключ — це параметр, який використовується в криптографічному алгоритмі для вибору конкретного криптографічного перетворення; ключі можуть бути таємними або відкритими.

Визначення 1.4 (Криптографічний протокол). Криптографічний протокол — це послідовність узгоджених дій згідно з деякими правилами, у відповідності з якими відбувається обмін інформацією між сторонами або учасниками протоколу та її перетворення з використанням криптографічних методів і засобів. Простий приклад криптографічного протоколу — це зашифрування та розшифрування повідомлення.

Визначення 1.5 (Криптографія). Криптографія — науково-технічна дисципліна, яка вивчає принципи, методи і засоби криптографічного захисту інформації і інформаційних технологій, предметом якої є розробка криптографічних систем.

Визначення 1.6 (Криптоаналіз). Криптоаналіз — це науково-технічна дисципліна, яка вивчає методи, способи і засоби аналізу криптографічного захисту інформації: криптографічних систем, криптографічних алгоритмів, протоколів з метою знайти способи їх розкриття без знання секретних ключів і, можливо, будови криптосистем, знайти способи несанкціонованого доступу, підробки даних тощо. Криптоаналіз оцінює складність таких способів розкриття (злому) і стійкість криптографічного захисту інформації. Фахівець, який займається криптоаналізом будемо називати криптоаналітиком.

Визначення 1.7 (Криптологія). Криптологія за найбільш поширеною сучасною термінологією, об'єднує в собі дисципліни криптографію і криптоаналіз.

Зауваження 1. *Не всі країни дотримуються останньої термінології щодо дисциплін. Так, наприклад, в Росії назва „криптографія” об'єднує в собі власне криптографію (криптосинтез) у вище наведеному розумінні і криптоаналіз, а криптологія розглядається як галузь криптографії, що вивчає математичні моделі криптографічних систем, і також поділяється на криптосинтез та криптоаналіз.*

1.3 Етапи розвитку технологічних засобів криптографії

1. “Ручна” криптографія (із давнини до середини-кінця XIX століття)

Основні види шифрів — заміни і перестановки.

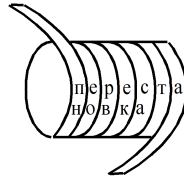

Рис. 1.1: Шифр Скитала

Перший шифр перестановки, застосування якого зафіксоване у військовій справі, (Спарта, V ст. до н.е.) — шифр Скитала (рис. 1.1). Таємний ключ — діаметр барабана.

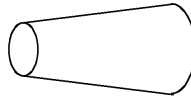

Рис. 1.2: Засіб криптоаналізу шифру Скитала

Для шифрування на стрічці, що намотувалась на барабан (скитал), писалось вздовж барабана повідомлення. Після знімання з барабану на стрічці була зовні випадкова послідовність літер — шифроване повідомлення. Криптоаналіз шифру Скитала запропонував Арістотель за допомогою барабана змінного діаметру (рис. 1.2): якщо на намотаній на нього стрічці з шифрованим повідомленням у деякому місці вгадувались якісь частини слів, то цьому місцю відповідав діаметр справжнього барабану.

Прикладом шифру заміни є шифр Цезаря — заміна кожної букви повідомлення на букву циклічно віддалену в алфавіті на фіксоване число позицій.

2. Застосування телеграфу для шифрування і кодування (з середини XIX ст.)
3. Використання механічних машин (кінець XIX ст. — 20і роки XX ст.)
4. Електромеханічні машини (з 20-х років XX ст. — середина XX ст.)
Приклад — ENIGMA — основна шифрувальна машина Вермахту у Другій світовій війні.
5. Електронні машини (з кінця 40-х років XX ст.)
6. Напівпровідникові криптосистеми
7. Криптосистеми, засновані на мікросхемах

8. Використання комп'ютерної техніки для криптографічного захисту
9. Квантова криптографія

1.4 Про розвиток теоретичної криптографії

До епохи Відродження криптографією займалися, можна сказати, не професіонали. Найчастіше шифри уявляли собою деякі головоломки. Але слід зазначити, що іноді винаходилися шифри, які не були розкриті на протязі 100 і навіть більше років! Хоча за сучасними поняттями, враховуючи залучення до криптоаналізу ЕОМ, загалом це були слабкі, нестійкі шифри.

Велике просування в криптографії відбулося після залучення до вирішення її проблем відомих математиків періоду відродження, серед яких були Ф. Вієт, Д. Кардано та ін. Пізніше почали створюватись спеціалізовані державні служби шифрування і дешифрування (розкриття). Такі служби створили, наприклад, Кромвель у Англії, кардинал Рішельє у Франції, Петро I в Росії.

У 1883 році була опублікована книга Керкгоффа «Військова криптографія», в якій були вперше сформульовані деякі вимоги до криптосистем, правила щодо утворення, експлуатації, стійкості криптографічних пристроїв. Частина цих правил і зараз вважаються обов'язковими.

Наукою у повному розумінні цього слова теоретичну криптографію стали визнавати з 1949 року після публікації у відкритому друці статті К. Шеннона «Теорія зв'язку в секретних системах». А з 1976 року завдяки ідеям статті Діффі і Хеллмана «Нові напрямки в криптографії» почався новий етап у розвитку криптографії – застосування криптосистем з відкритим ключем, яке дало можливість успішно вирішити низку назрілих проблем криптографічного захисту інформації.

1.5 Класифікація сучасних криптосистем

1. *Симетричні (одноключові, з секретним ключем)*. Підрозділяються на блокові й потокові. У відправника та одержувача повідомлення один і той самий секретний ключ, вони знаходяться у рівних (симетричних) умовах, можуть як зашифрувати повідомлення так і розшифрувати за допомогою таємного ключа.
2. *Асиметричні (двохключові, з відкритим ключем, із загальнодоступними ключами)*. Відомі з 1976 року, активно використовуються на практиці з 1978 року. У найпростішому випадку мають два ключі: один (відкритий) — у відправника для шифрування, інший — у одержувача (секретний) для розшифрування.
3. *Квантові* (знаходяться у стадії експерименту та розвитку)

1.6 Контрольні питання

1. Які мета та задачі захисту інформації?

2. Назвіть напрямки та методи захисту інформації.
3. Що таке криптографічний ключ?
4. З яких частин складається криптологія?
5. Чи були відомі способи захисту інформації шифруванням до нашої ери?
6. Коли використовувались роторні шифрувальні машини?
7. Яка дата вважається початком розвитку криптографії з відкритим ключем?
8. Чим відрізняються симетричні криптосистеми від асиметричних?

Розділ 2

Моделі джерел відкритого тексту. Ентропія на символ джерела

При шифруванні текст перетворюється таким чином, щоб зробити його зміст незрозумілим для того, хто не знає секретного ключа. Для побудови математичної теорії криптографічних систем шифрування потрібно насамперед дати математичний опис (або математичну модель) тексту та перетворень, які відбуваються з ним під час шифрування.

Визначення 2.1 (Алфавіт). Надалі вважатимемо, що алфавіт є скінченним. Позначимо алфавіт як $Z_m = \{z_1, \dots, z_m\}$, де $z_1, \dots, z_m$ — букви (символи) алфавіту. Елементами алфавіту можуть бути власне букви; букви та цифри; букви, цифри та знаки пунктуації, взагалі скінченний набір будь-яких символів, наприклад, танцюючі чоловічки. Як правило, ми будемо розглядати український, російський чи латинський алфавіт (малі букви) зі знаком пропуску, що вважається буквою, або без нього, або ж двійковий алфавіт, що складається з двох символів: 0 та 1.

Визначення 2.2 (Текст). Під текстом будемо розуміти послідовність букв деякого алфавіту.

Визначення 2.3 (Відкритий текст). Відкритий текст (ВТ) — це текст, що підлягає шифруванню.

Визначення 2.4 (Шифрований текст). Шифрований текст (ШТ) — це текст, що утворюється в результаті шифрування.

Відкритий та шифрований тексти можуть бути записані як у одному й тому ж, так і у різних алфавітах (більш докладно поняття ВТ та ШТ розглядаються у лекції 3).

Визначення 2.5 (n -грама). n -грамою називається послідовність n символів тексту, що стоять підряд. При $n=2$ це біграма, при $n=3$ — триграма.

Будь-який текст має певну статистичну структуру. Для опису цієї структури використовуються різноманітні ймовірнісні моделі мови.

Визначення 2.6 (Джерело відкритого тексту). Джерело відкритого тексту генерує послідовність символів алфавіту $x_1, x_2, \dots, x_n, \dots$ випадковим чином. Джерело визначається алфавітом та ймовірностями появи n -грам: $\mathbb{P}(x_{i+1} = z_1, x_{i+2} = z_2, \dots, x_{i+n} = z_n)$ для будь-яких цілих $n \geq 1, i \geq 0$ (тут $x_1, x_2, \dots, x_n$ — випадкові величини, а $z_1, \dots, z_n$ — букви алфавіту), які мають задовольняти умовам:

1. Вихід джерела ВТ є випадковим процесом з дискретним часом та множиною станів Z_m

$$\sum_{z_1, z_2, \dots, z_n \in Z_m} \mathbb{P}(x_{i+1} = z_1, \dots, x_{i+n} = z_n) = 1$$

2. Умова узгодженості скінченновимірних розподілів виходу джерела ВТ: Для будь-якого цілого $s \geq 1$

$$\begin{aligned} \sum_{z_1, z_2, \dots, z_n \in Z_m} \mathbb{P}(x_{i+1} = z_1, \dots, x_{i+n} = z_n, \dots, x_{i+n+s} = z_{n+s}) = \\ = \mathbb{P}(x_{i+1} = z_1, \dots, x_{i+n} = z_n) \end{aligned}$$

Визначення 2.7 (Стаціонарне джерело відкритого тексту). Джерело називають стаціонарним, якщо для будь-яких цілих $n \geq 1, 1 \leq i_1 < \dots < i_n, j \geq 0$ і будь-якого набору букв алфавіту $z_1, \dots, z_n$ виконується рівність:

$$\mathbb{P}(x_{i_1+j} = z_1, x_{i_2+j} = z_2, \dots, x_{i_n+j} = z_n) = \mathbb{P}(x_{i_1} = z_1, x_{i_2} = z_2, \dots, x_{i_n} = z_n)$$

У подальшому будемо розглядати лише стаціонарні джерела, тобто такі, у яких немає залежності від зсуву j . Для стаціонарних джерел достатньо задати ймовірності $\mathbb{P}(x_1 = z_1, \dots, x_n = z_n)$ для $n \geq 1$.

В залежності від властивостей сумісних розподілів $\mathbb{P}(x_1 = z_1, \dots, x_n = z_n)$, $n \geq 1$ можна побудувати різні моделі джерела ВТ.

Найбільш уживаними є описані нижче чотири моделі, з яких кожна наступна все більш адекватно відображає структуру мови. Перша з них є простою й менш за всі враховує реальні статистичні властивості мови. Назвемо її моделлю М0.

Визначення 2.8 (Модель М0). У цій моделі джерело у кожен момент часу генерує символи із Z_m незалежно та рівноімовірно:

$$\mathbb{P}(x_i = z) = \frac{1}{m}, z \in Z_m, i = 1, 2, \dots$$

Всі n -грами в моделі М0 є рівноймовірними для будь-яких цілих $n \geq 1$ та $z_1, \dots, z_n \in Z_m$

$$\mathbb{P}(x_1 = z_1, \dots, x_n = z_n) = \frac{1}{m^n}$$

Модель М0 має допоміжний характер, бо вона не враховує навіть найпростіших властивостей мови.

Наступна модель ВТ враховує частоти, з якими окремі букви зустрічаються у мові.

Визначення 2.9 (Модель M1). Символи тексту $x_1, x_2, \dots, x_n, \dots$ є незалежними, але вони генеруються із різними ймовірностями

$$\mathbb{P}(x_i = z) = p(z), z \in Z_m, i = 1, 2, \dots$$

Розподіл ймовірностей $p(z)$ відповідає частотам появи букв $z \in Z_m$ у мові. У цій моделі ймовірність появи n -грами має вигляд:

$$\mathbb{P}(x_1 = z_1, x_2 = z_2, \dots, x_n = z_n) = \prod_{i=1}^n p(z_i)$$

Зазначимо, що ймовірності букв у природних мовах значно відрізняються. Наприклад, найбільшу частоту в українській та російській мові має буква “о”, в англійській — буква “е”. В російській мові “о” зустрічається майже в 50 раз частіше букви “ф”, що має найменшу частоту.*

Наступна модель враховує залежність в мові між двома буквами, що стоять поряд.

Визначення 2.10 (Модель M2). Джерело генерує біграми $x_1x_2, x_3x_4, x_5x_6, \dots$ і т.д. незалежно одну від одної. Тобто на множині всіх біграм заданий розподіл ймовірностей $p(z_i, z_j), i, j = 1, \dots, m$, і кожна нова біграма джерела генерується незалежно від інших.

Більш складні залежності мови враховуються за допомогою марковської моделі.

Визначення 2.11 (Однорідний ланцюг Маркова). Однорідний ланцюг Маркова — це послідовність випадкових величин $\{x_i\}, i = 1, 2, \dots$, що приймають значення у дискретній множині Z , така, що для будь-якого $n \geq 2$

$$\begin{aligned} \mathbb{P}(x_n = z_n \mid x_1 = z_1, x_2 = z_2, \dots, x_{n-1} = z_{n-1}) = \\ = \mathbb{P}(x_n = z_n \mid x_{n-1} = z_{n-1}) = p_{z_n z_{n-1}} \end{aligned}$$

Для неоднорідного марковського ланцюга ймовірності переходу $p_{z_n z_{n-1}}$ залежали б від n , а в нашому випадку вони залежать лише від станів z_{n-1}, z_n .

Визначення 2.12 (Модель M3). У цій моделі джерела ВТ послідовність $x_1, x_2, \dots$ утворює однорідний ланцюг Маркова. Для завдання такого марковського ланцюга достатньо задати розподіл початкових станів $p_0(i), i \in Z_m$ та перехідні ймовірності $p_{ij} = \mathbb{P}(x_{n+1} = j \mid x_n = i), i, j \in Z_m$, які в силу однорідності не залежать від n .

При виконанні деяких умов на ланцюг Маркова (які не суперечать властивостям природних мов) існує граничний розподіл

$$\pi_i = \lim_{n \rightarrow \infty} \mathbb{P}(x_n = i \mid x_1 = j)$$

що не залежить від початкового стану j . Він називається стаціонарним розподілом ймовірностей марковського ланцюга. Ці ймовірності задовольняють наступним рівностям

---

*За умови, що твердий знак отожднюється з м'яким.

$$\begin{cases} \sum_{i \in Z} \pi_i = 1 \\ \sum_{i \in Z} \pi_i p_{ij} = \pi_j, j \in Z_m \end{cases}$$

Ймовірність n -грами у моделі МЗ у стаціонарному режимі можна записати у вигляді

$$\mathbb{P}(x_1 = z_1, \dots, x_n = z_n) = \pi_{z_1} p_{z_1 z_2} p_{z_2 z_3} \dots p_{z_{n-1} z_n}$$

Якщо існує стаціонарний розподіл і $p_0(i) = \pi_i, i \in Z_m$, то однорічний ланцюг Маркова — стаціонарний випадковий процес.

2.1 Деякі відомості з теорії інформації

Нехай $X = \{x_1, x_2, \dots, x_m\}$ — скінченна множина, на якій заданий розподіл ймовірностей $P = \{p(x_1), p(x_2), \dots, p(x_m)\}$.

Визначення 2.13 (Повідомлення). Елементи x_i будемо називати повідомленнями

Визначення 2.14 (Скінченний ансамбль). Пара (X, P) в теорії інформації називається ансамблем (скінченним).

Часто говорять просто про ансамбль X , розуміючи під цим пару (X, P) .

Інтуїтивно зрозуміло, що малоімовірне повідомлення несе у собі більше інформації, ніж більш імовірне. К. Шеннон запропонував для виміру кількості інформації функцію, яка відповідає цьому інтуїтивному уявленню, і до того ж є зручною при обчисленнях.

Визначення 2.15 (Власна інформація повідомлення). Власною інформацією повідомлення x_i називається величина

$$I(x_i) = -\log p(x_i) \geq 0$$

Усереднимо власну інформацію за всіма повідомленнями ансамблю

$$H(X) = -\sum_{i=1}^m p(x_i) \cdot \log p(x_i)$$

Визначення 2.16 (Ентропія ансамблю). Величина $H(X)$ називається ентропією ансамблю X .

$H(X)$ може бути інтерпретована як невизначеність експерименту, в якому з ансамблю X вибирається одне повідомлення, причому повідомлення x_i може бути вибрано з ймовірністю $p(x_i), i = 1, 2, \dots$

Найчастіше в означенні ентропії беруть логарифм за основою 2, тоді інформація та ентропія вимірюються в бітах. Якщо логарифм десятковий ($\lg$), то — в дитах, якщо логарифм натуральний ($\ln$), то — в натах.

Розглянемо декартовий добуток скінченних множин X та Y , тобто множину пар $(x, y), x \in X, y \in Y$. Нехай на множині пар задано розподіл ймовірностей $p(x, y)$. Тоді говорять, що ансамблі X та Y задані сукупно. Розподіл $p(x, y)$ індукує розподіли на X та Y :

$$\begin{cases} p(x) = \sum_{y_j \in Y} p(x, y) \\ p(y) = \sum_{x_j \in X} p(x, y) \end{cases}$$

тобто X та Y можна також розглядати і як окремі ансамблі.

Визначення 2.17 (Сукупна ентропія). Сукупною ентропією ансамблів X та Y називається величина

$$H(XY) = - \sum_{x,y} p(x, y) \cdot \log p(x, y)$$

Визначення 2.18 (Незалежні ансамблі). Сукупно задані ансамблі X та Y називаються незалежними, якщо

$$\forall (x, y) : p(x, y) = p(x) \cdot p(y)$$

Розглянемо декартовий добуток скінченних множин X та Y , тобто множину пар

$$(x, y), \quad x \in X, y \in Y$$

Визначення 2.19 (Сукупно задані ансамблі). Нехай на множині пар задано розподіл імовірностей $p(x, y)$. Тоді говорять, що ансамблі X та Y задані сукупно.

Розподіл $p(x, y)$ індукує розподіли на X та Y :

$$p(x) = \sum_{y_j \in Y} p(x, y); \quad p(y) = \sum_{x_j \in X} p(x, y)$$

тобто X та Y можна також розглядати і як окремі ансамблі.

Визначення 2.20 (Сукупна ентропія). Сукупною ентропією ансамблів X та Y називається величина

$$H(XY) = - \sum_{x,y} p(x, y) \cdot \log p(x, y)$$

Визначення 2.21 (Незалежні ансамблі). Сукупно задані ансамблі X та Y називаються незалежними, якщо

$$\forall (x, y) : p(x, y) = p(x) \cdot p(y)$$

З курсу теорії ймовірностей відомо визначення умовної ймовірності:

$$p(x | y) = \frac{p(x, y)}{p(y)}, \quad p(y) \neq 0$$

Нехай відомий результат y експерименту Y . Тоді можна визначити умовну ентропію таким чином:

$$H(X|y) = - \sum_{x \in X} p(x|y) \cdot \log p(x|y)$$

Усереднивши $H(X|y)$ за всіма y , отримаємо умовну ентропію ансамблю X відносно ансамблю Y :

$$\begin{aligned} H(X|Y) &= - \sum_{y \in Y} p(y) \cdot \sum_{x \in X} p(x|y) \cdot \log p(x|y) = \\ &= - \sum_{\substack{x \in X \\ y \in Y}} p(x, y) \cdot \log p(x|y) \end{aligned}$$

Властивості ентропії

1. $H(X) \geq 0$.
2. $H(X) = 0$ тоді і тільки тоді, коли деяке $p_i = 1$, а всі інші $p_j = 0, j \neq i$. ($\log 0$ не визначений, та оскільки $p \cdot \log p \xrightarrow{p \rightarrow 0} 0$, то за неперервністю довизначимо такі доданки в $H(X)$ як нульові).
3. $H(X)$ приймає максимальне значення тоді, коли всі x_i є рівномірними: $p(x_i) = \frac{1}{m}$. В цьому випадку

$$H(X) = - \sum_{i=1}^m \frac{1}{m} \cdot \log \frac{1}{m} = \log m$$

4. Якщо X та Y — незалежні, то

$$H(XY) = H(X) + H(Y)$$

- 5.

$$H(X|Y) \geq 0$$

6. Інтуїтивно: сукупна невизначеність експериментів X та Y дорівнює невизначеності X плюс невизначеність Y , що залишилася після того, як результат експерименту X став відомим. X та Y входять у формулу симетрично

$$H(XY) = H(X) + H(Y|X) = H(Y) + H(X|Y)$$

7. Додаткові знання не можуть збільшити невизначеність

$$H(X) \geq H(X|Y) \geq H(X|YZ) \geq \dots$$

Визначення 2.22 (Взаємна інформація). Взаємною інформацією ансамблів X та Y називається величина

$$I(X; Y) = H(X) - H(X|Y) = H(Y) - H(Y|X)$$

При незалежних ансамблях X та Y

$$I(X; Y) = 0$$

Якщо множини X та Y співпадають, то декартовий добуток $X \times Y$ позначимо як X^2 . Аналогічно, якщо всі $X_i = X$, то

$$X_1 \times X_2 \times \dots \times X_n = X^n$$

2.2 Ентропія на символ джерела

Якщо Z_m — алфавіт, то n -грама $(z_1, \dots, z_n) \in Z_m^n$ і n ансамблів задані сукупно розподілом n -грам $\mathbb{P}\{x_1 = z_1, \dots, x_n = z_n\}$ (джерело стаціонарне: немає залежності від розташування n -грами в тексті). Ентропія n -грами

$$H(Z_m^n) = - \sum_{\substack{z_i \in Z_m \\ i=1, n}} p(z_1, \dots, z_n) \cdot \log p(z_1, \dots, z_n) \quad (2.1)$$

Усереднена ентропія на один символ n -грами дорівнює

$$H_n = \frac{H(Z_m^n)}{n}$$

Для стаціонарних джерел існує границя цієї величини (у теорії інформації доводиться, що послідовність H_n є монотонно незростаючою):

$$\lim_{n \rightarrow \infty} H_n = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{H(Z_m^n)}{n} = H_\infty$$

Визначення 2.23 (Ентропія на символ джерела). Границя H_∞ називається ентропією на символ джерела.

Розглянемо, чому буде дорівнювати ентропія на символ джерела для різних моделей ВТ, що введені раніше.

М0: $H(Z_m^n) = n \cdot H(Z_m) = n \cdot \log m$ (третя та четверта властивості ентропії)

$$\frac{H(Z_m^n)}{n} = \log m = H_\infty$$

М1: Внаслідок незалежності букв у тексті

$$\begin{aligned} H_\infty &= \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{H(Z_m^n)}{n} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n \cdot H(Z_m)}{n} = \\ &= H(Z_m) = - \sum_{z \in Z} p(z) \cdot \log p(z) \end{aligned}$$

М2: Будемо розглядати тексти довжиною $2 \cdot n$:

$$H_\infty = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{H(Z_m^{2 \cdot n})}{2 \cdot n} = \frac{n \cdot H(Z_m^2)}{2 \cdot n} = \frac{H(Z_m^2)}{2} = H_2$$

Результат саме такий, оскільки біграми незалежні.

М3: Можна довести, що для джерела, що описується однорідним ланцюгом Маркова, який має стаціонарний розподіл $\{\pi_i\}$ та ймовірності переходу p_{ij} , $i, j \in Z_m$

$$H_\infty = - \sum_{i, j \in Z_m} \pi_i \cdot p_{ij} \cdot \log p_{ij}$$

Величина H_n є n -м наближенням до H_∞ . Зазначимо, що перші наближення H_1, H_2, H_3 ще дуже відрізняються від H_∞ (див. табл. 2.1). В той же час обчислити H_n при великих значеннях n практично неможливо через величезну кількість можливих n -грам. З іншого боку, можна розглянути умовну ентропію n -го символу тексту при умові, що відомі $n-1$ попередніх: $H^{(n)} = H(x_n | x_1, \dots, x_{n-1})$. В теорії інформації доводиться, що послідовність $H^{(n)}$ має границю при $n \rightarrow \infty$ і ця границя співпадає з границею послідовності H_n . Отже

$$H_\infty = \lim_{n \rightarrow \infty} H(x_n | x_1, \dots, x_{n-1})$$

Це є друге визначення ентропії на символ джерела. Воно використовується для експериментальної оцінки H_∞ шляхом вгадування людиною наступної букви тексту.

	H_0	H_1	H_2	H_3	H_5	H_8
Англійська мова	4.76	4.03	3.32	3.10	2.1	1.9
Російська мова	5	4.35	3.52	3.01	—	—

Табл. 2.1: Експериментальні оцінки H_n при деяких значеннях n

Використовуючи друге визначення H_∞ , А. Н. Колмогоров експериментально оцінив для російської мови $H^{(n)}$ при великих значеннях n . Виявилося, що після $H^{(30)}$ значення $H^{(n)}$ вже практично не змінюються, тобто дорівнюють H_∞ , в той час як H_{15} ще істотно відрізняється від H_∞ . Аналогічні результати було отримано і для інших європейських мов (роботи К. Шеннона та ін.).

2.3 Надлишковість на символ джерела

Визначення 2.24 (Надлишковість на символ джерела). Надлишковістю на символ джерела (з алфавітом довжиною m) називається величина

$$R = 1 - \frac{H_\infty}{H_0}, \quad H_0 = \log_2 m$$

H_0 дорівнює максимальній кількості інформації, яку може нести в собі один символ джерела, а H_∞ — кількості інформації, яку насправді несе в собі один символ. Таким чином, для достатньо великих n величина $R \cdot n$ є середньою кількістю “зайвих” символів у тексті довжиною n , після втрати яких теоретично можна відновити текст. Надлишковість європейських мов знаходиться десь на рівні 60-80%. Але це не означає, що після випадкового видалення 60% символів (букв) завжди залишиться можливість відновити текст. Відкидати букви треба вибірково, використовуючи всі закономірності мови, і відновлювати також, використовуючи всі ці закономірності. Але практично врахувати всі закономірності неможливо. Експериментально встановлено: тільки до 25% букв можна видалити випадковим чином, щоб при цьому текст залишився придатним для відновлення.

Якби букви в тексті були незалежними та рівномірно розподіленими, то H_∞ дорівнювало б H_0 , а надлишковість R була б нульовою. Але тоді

будь-яка послідовність букв була б змістовним текстом, і навіть найменша помилка при передачі призводила б до іншого змістовного тексту й не могла б бути визначена. При усному мовленні ми “ковтаємо” частину звуків, або виголошуємо їх нечітко, на письмі інколи робимо орфографічні помилки, та завдяки надлишковості мови все одно розуміємо один одного. Тож надлишковість — це природний механізм, що сприяє розумінню та протидіє помилкам.

2.4 Контрольні питання

1. Що таке джерело відкритого тексту?
2. Чому розглядаються стаціонарні джерела і що це означає?
3. Які моделі відкритого тексту ви знаєте?
4. Дайте визначення ентропії ансамблю.
5. Назвіть найважливіші властивості ентропії.
6. Які визначення ентропії на символ джерела ви знаєте?
7. Скільки доданків у правій частині формули (2.1)?
8. Що таке надлишковість на символ джерела? Чому приблизно дорівнює надлишковість європейських мов?

Розділ 3

Основні поняття криптології. Теорія секретних систем Шеннона

У першій лекції ми познайомились з деякими початковими поняттями криптології. Як там відмічено, до роботи Клода Шеннона „Теорія зв’язку в секретних системах”, що вийшла з друку в 1949 році, криптографія складалася з окремих шифрів, інколи досить стійких на той час, та деяких правил злому шифрів. Успіх в криптоаналітичних атаках та створенні надійних засобів шифрування залежав від винахідливості, уміння, майстерності їх авторів, тобто був суто індивідуальним і погано передбачуваним. Шеннон на основі розробленої ним раніше (під впливом актуальних задач криптографії і зв’язку) математичної теорії інформації запропонував формальні моделі криптографічних систем, дав математичні визначення базових понять криптографії. Тепер задачі і проблеми криптографії можна було розглядати в математичних термінах, застосовувати математичні методи аналізу та доведення. У подальшому теоретична криптографія перетворилася в прикладну математичну дисципліну, що і зараз знаходиться у процесі інтенсивного розвитку та розробки нових методів і понять, уточнення раніше введених, формулюванні нових цілей та задач.

3.1 Основні поняття криптології

(див. також лекцію 1)

Визначення 3.1 (Відкритий текст(ВТ)). Відкритий текст(ВТ) — повідомлення, дані, елемент простору повідомлень, до якого застосовується процедура криптографічного перетворення, шифрування. Звичайно, під ВТ розуміють текст, заданий у вигляді послідовності символів скінченного алфавіту, з доступним семантичним змістом. ВТ отримують після вірного розшифрування.

Визначення 3.2 (Шифрований текст, шифротекст або криптограма (ШТ)). Шифрований текст, шифротекст або криптограма (ШТ) — інформація, яка

отримана в після застосування до відкритого тексту процедури зашифрування.

Визначення 3.3 (Зашифрування). Зашифрування — криптографічне перетворення повідомлення, ВТ з застосуванням таємних ключів, в результаті якого буде отримано шифротекст або криптограму (ШТ) з недоступним для незаконного користувача семантичним змістом.

Визначення 3.4 (Розшифрування). Розшифрування — зворотне криптографічне перетворення ШТ з застосуванням таємних ключів, в результаті цієї процедури законний користувач отримує ВТ, що був зашифрований. Використовують для даної процедури також термін дешифрування.

Визначення 3.5 (Шифратор). Шифратор — пристрій, що здійснює процедуру зашифрування.

Визначення 3.6 (Дешифратор). Дешифратор — пристрій, що виконує процедуру розшифрування.

Визначення 3.7 (Криптографічна система). Криптографічна система — система забезпечення безпеки інформації криптографічними методами, перш за все у конфіденційності, цілісності, автентичності, доступності. З практичної точки зору - це набір апаратних і (або) програмних засобів, інструкцій і правил, за допомогою яких, використовуючи криптографічні перетворення, можна зашифрувати повідомлення і розшифрувати криптограму різними способами, один із яких вибирається за допомогою секретного ключа, а також здійснювати інші криптографічні протоколи. Математичну модель Шеннона криптографічної системи буде розглянуто у цій лекції.

Визначення 3.8 (Криптографічна стійкість). Криптографічна стійкість — у широкому розумінні — це здатність криптосистеми або криптоалгоритму протистояти атакам з використанням методів криптоаналізу; у вузькому розумінні (практична стійкість) — чисельна характеристика часової та місткісної складності розкриття криптографічного алгоритму з урахуванням тих науково-технічних методів та засобів, які може використати криптоаналітик.

Визначення 3.9 (Теоретична стійкість). Теоретична стійкість — у широкому розумінні — це стійкість криптосистеми за наявності у криптоаналітика необмеженого часу, необмежених обчислювальних ресурсів, якнайкращих методів криптоаналізу, у вузькому розумінні — це в деякому сенсі гарантована стійкість. Основні підходи до визначення поняття теоретичної стійкості нині розглядаються у рамках деяких математичних моделей. Так, розглядається стійкість теоретико-інформаційна, теоретико-складнісна, довідна.

Визначення 3.10 (Практична стійкість). Практична стійкість — стійкість криптосистеми на теперішній час з урахуванням того, що криптоаналітик володіє обмеженим часом, обмеженими обчислювальними ресурсами і сучасними методами криптоаналізу, а також чисельна характеристика часової та місткісної складності розкриття криптографічного алгоритму.

3.2 Основні види криптографічних атак (нападів) залежно від типу відомої інформації

В криптології загально прийняте наступне правило:

Визначення 3.11 (Правило Керкгоффа). стійкість криптосистеми не повинна спиратися на секретність її будови, алгоритму шифрування, а повинна ґрунтуватися на секретності ключа (при надійному алгоритмі шифрування і достатньому розмірі ключа).

Згідно з додатковою інформацією атаки класифікуються у порядку їх посилення наступним чином:

1. *Атака на основі (з використанням) тільки шифротекста.* У криптоаналітика є шифротексти декількох повідомлень, зашифрованих одним і тим самим алгоритмом шифрування і невідомим ключем (ключами). Задача криптоаналітика полягає в розкритті відкритого тексту як можна більшого числа повідомлень або, що краще, отриманні ключа (ключів), використаних для шифрування повідомлень з метою дешифрування також і інших повідомлень, зашифрованих тими ж ключами.
2. *Атака на основі (з використанням) відкритого тексту.* У криптоаналітика є доступ не тільки до шифротекстів декількох повідомлень, але і до відповідних відкритих текстів цих повідомлень. Його задача полягає в отриманні ключа (або ключів), використаного (використаних) для шифрування повідомлень з метою дешифрування інших повідомлень, зашифрованих тим же ключем (ключами).
3. *Атака на основі вибраного відкритого тексту.* У криптоаналітика не тільки є доступ до шифротекстів і відповідних відкритих текстів декількох повідомлень, але є й можливість вибирати відкритий текст (тексти) і отримати шифрований (шифровані). Це надає більше варіантів, ніж атака з використанням відкритого тексту, оскільки криптоаналітик буде вибирати відкриті тексти зі спеціальними властивостями, що може надати більше інформації про ключ. Його задача полягає в отриманні ключа (або ключів), використаного для шифрування повідомлень, або алгоритму, що дозволяє дешифрувати нові повідомлення, зашифровані тим же ключем (або ключами).
4. *Адаптивна атака з використанням відкритого тексту.* Криптоаналітик не тільки може вибирати тексти для шифрування, але також може будувати свій подальший вибір текстів на базі одержаних результатів шифрування попередніх. При розкритті з використанням вибраного відкритого тексту криптоаналітик міг вибрати для шифрування тільки один або декілька ВТ одночасно для отримання відповідних ШТ, при адаптивному нападі з використанням вибраного відкритого тексту він може вибрати спочатку один ВТ і отримати криптограму, потім вибрати наступний ВТ, використовуючи результати першого вибору та шифрування, і так далі. Атаки 2, 3, 4 можливі, наприклад, при шифруванні з відкритим ключем.

5. *Атака на основі вибраного шифротекста.* Криптоаналітик може вибрати різні шифротексти для розшифрування і має доступ до розшифрованих відкритих текстів (наприклад, криптоаналітик має доступ до апарату-шифратора).
6. *Адаптивна атака на основі вибраного шифротекста.* Криптоаналітик має можливість для ШТ, що послідовно вибираються з урахуванням попередніх результатів, отримувати відповідні ВТ (аналогічно п. 4). Задача знайти таємний ключ, або дешифрувати інші повідомлення. Атаки п. 3, 6 особливо небезпечні для криптосистем з відкритим ключем.
7. Атака на основі вибраного тексту — об'єднує можливості атак п. 3, п. 5.
8. Адаптивна атака на основі вибраного тексту — об'єднує можливості атак п. 4, п. 6.

Атаки в цьому списку з більшим номером загалом сильніші і небезпечніші ніж з меншим. Для всіх сучасних шифраторів обов'язкова вимога — стійкість до атаках типу 1 і 2. Якщо у криптоаналітика є деяка додаткова інформація про ключі (окрім їх довжини) або про зв'язок між різними ключами, то напади на криптосистему стають ще небезпечнішими. До такої атаки належить, зокрема, атака з використанням інформації з так званого побічного каналу, що міститься, наприклад, в електромагнітному випромінюванні шифратора.

3.3 Загальна схема секретного зв'язку. Математична модель криптосистеми

Розглянемо загальну схему криптографічного захисту зв'язку за допомогою симетричних криптосистем. Будемо позначати: A — відправник, B — одержувач, M — відкритий текст (ВТ); C — криптограма (ШТ) відправника; C' — отримана криптограма (C може бути змінена при передачі, наприклад, через перешкоди). Ключ k заздалегідь передається по закритому каналу одержувачу (або і відправнику, і одержувачу із джерела ключів), при цьому неможливо отримати незаконному користувачу ніякої інформації щодо ключа, здійснити будь-яку зміну в ключі (вважається, що канал цілком надійний). Призначення рандомізатора — використовуючи зовнішнє джерело випадковості попередньо зрівняти деякі частотні характеристики ВТ. Криптоаналітик завжди може зчитувати ШТ з каналу передачі, але не може змінювати криптограми або мати якийсь вплив на передачу (так званий пасивний криптоаналітик).

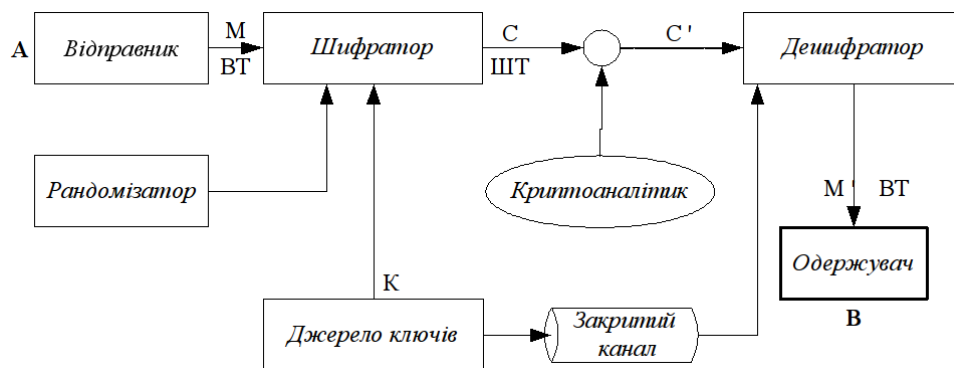

Рис. 3.1: Загальна схема секретного зв'язку

Зміст

1	Задачі, напрямки та методи захисту інформації. Поняття про криптографічний захист інформації	3
1.1	Області застосування, мета, методи захисту інформації	3
1.2	Перші поняття криптографічного захисту інформації	5
1.3	Етапи розвитку технологічних засобів криптографії	6
1.4	Про розвиток теоретичної криптографії	7
1.5	Класифікація сучасних криптосистем	7
1.6	Контрольні питання	7
2	Моделі джерел відкритого тексту. Ентропія на символ джерела	9
2.1	Деякі відомості з теорії інформації	12
2.2	Ентропія на символ джерела	15
2.3	Надлишковість на символ джерела	16
2.4	Контрольні питання	17
3	Основні поняття криптології. Теорія секретних систем Шеннона	19
3.1	Основні поняття криптології	19
3.2	Основні види криптографічних атак (нападів) залежно від типу відомої інформації	21
3.3	Загальна схема секретного зв'язку. Математична модель криптосистеми	22